

Cos de dona, perill de mort. La violència feminicida com a causa del desplaçament forçat

Sonia Herrera Sánchez

Doctora en Comunicació Audiovisual i Publicitat en la línia d'Estudis audiovisuals des de la perspectiva de gènere per la Universitat Autònoma de Barcelona, especialista en educomunicació (Màster Internacional en Comunicació i Educació de la UAB), periodisme de pau (postgrau "La comunicació en els conflictes i en la pau" -UAB-) i estudis feministes (Màster Oficial d'Igualtat de Gènere en les Ciències Socials -UCM-).

1. Aproximació al concepte de feminicidi

Són innumbrables les vegades que, parlant sobre els feminicidis a Ciudad Juárez -i al territori mexicà en general-, les activistes i expertes en aquest tipus de violència extrema per raó de gènere, han esgrimit aquestes paraules: «Cos de dona, perill de mort». Perquè com deia Rita Laura Segato, «allà, més que en qualsevol altre lloc, el lema esdevé real».

Però des de la seva complexitat i integralitat, el fenomen de la violència feminicida en l'«entramat capitalista, masculinista, hegemònic i violent» (Valencia, 2010:193) en el que ens trobem, s'ha d'analitzar sempre des d'una perspectiva g-local, és a dir, atenent a les especificats de cada context, així com a les resistències i estratègies per erradicar les violències masclistes que

s'hi duen a terme, però tenint en compte, alhora, la seva dimensió global i les causes comunes de la violència extrema contra els cossos de les dones, tal com corrobora Mariana Berlanga Gayón (2015:17):

«En el contexto actual neoliberal se ha exacerbado la violencia feminicida en el sentido de que es un sistema que se sostiene en la idea de sujetos prescindibles y desechables. Algunas mujeres son vistas como mercancías, ya que constituyen cuerpos que no importan, que tienen marcas de raza y género que las colocan en un estado de vulnerabilidad que el propio sistema refuerza».

La paraula feminicidi neix de la traducció dels termes anglesos *femicide*, *feminicide* o *gendercide*, encunyats per Jill Radford i Diana EH Russell a la seva obra *Femicide: The Politics of Woman Killing*, del 1992, així com esbossat prèviament per Mary Anne Warren l'any 1985 al seu llibre *Gendercide: The Implications of Sex Selection*. Radford i Russell defineixen el feminicidi com l'assassinat misogin de dones comès per homes (1992:3), és a dir, com una categoria teòrica que defineix els assassinats contra les dones per raó de gènere.

Les societats patriarcals contemporànies, majoritàriament, continuen jerarquitzant les persones en base al binarisme de gènere (dos sexes -home i femella-, dos gèneres -masculí i femení-), entre d'altres eixos d'opressió i discriminació com la classe social, la racialització, l'edat o les creences religioses que gràcies a la perspectiva interseccional comencen a enriquir també l'anàlisi de les violències masclistes. Aquest binarisme de gènere invisibilitza la diversitat i la complexitat vers les identitats sexuals i de gènere que comprendria totes les persones transgènere, intersexuals i no binàries. En

aquest article, per tant, emprarem la noció «dona» sempre incloent no només les dones cis, sinó també les dones trans, atès que els feminicidis afecten no només les persones definides biològicament com a dones, sinó aquelles la identitat sexual de les quals és llegida com a tal. Per tant, incorporarem la categoria de transfeminicidi o feminicidi transfòbic a totes les altres tipologies¹ desenvolupades des dels anys 90 del segle passat als nostres dies com, per exemple, el feminicidi íntim o el feminicidi sexual sistèmic, abraçant una noció de feminicidi plenament transinclusiva como ja han explicat altres autors com Brittany Chávez i Doris Difarnecio (2014:34):

«Para nosotras, cualquier persona que se identifica a sí misma como mujer, sin consideración a su cuerpo biológico, apariencia física y/o estatus de transición física, y que muere como producto de las situaciones violentas previamente descritas, es víctima de feminicidio. En consecuencia, las transmujeres, intersex, transexuales y cualquier otro cuerpo disidente, pero con identificación femenina propia, pueden ser víctimas de feminicidio».

Aclarit el marc de referència respecte als possibles subjectes susceptibles de ser víctimes de feminicidi, atendrem a la dimensió estructural de la violència feminicida que ja van sustentar en diversos textos autors i autors com Marcela Lagarde, Jane Caputi, Julia Monárrez, Rosa-Linda Fregoso, Rita L. Segato o José Manuel Valenzuela, entre d'altres, que definiren els assassinats misògins

---

¹ Recomanem consultar les categories definides per Graciela Atencio i Elena Laporta a l'article Tipos de feminicidio o las variantes de violencia extrema patriarcal» que inclou, al seu torn, les tipologies de feminicidi elaborades per teòriques com Julia Monárrez i Ana Carcedo.

És urgent i ineludible, a més, aplicar la perspectiva interseccional a l'anàlisi de les violències masculistes ja que, com s'incideix al llarg del present article, alguns crims d'odi contra les dones com el feminicidi transfòbic, el feminicidi racista o el feminicidi per prostitució no només s'expliquen per la desigualtat estructural de gènere que patim les dones, sinó també per altres factors de discriminació com la identitat sexual i de gènere, la racialització o la precarietat en quant a les condicions materials de vida.

de dones com a crims d'odi i crims d'Estat, culminació de la violència de gènere contra les dones i violació dels seus drets humans, emparades en la impunitat i en la negligència que fa que els estats no puguin garantir la vida i la seguretat de les dones (Lagarde, 2006).

«(...) el feminicidio es un crimen de Estado, porque en este concurren de manera criminal el silencio, la omisión, la negligencia y la colusión de las autoridades encargadas de prevenir y erradicar esos crímenes. Podemos afirmar categóricamente que, cuando el Estado no da garantías a las mujeres y no crea condiciones de seguridad para sus vidas en comunidad en el ámbito privado o público, el feminicidio encuentra su caldo de cultivo» (Verite, 2015:4-5).

Aquest caldo de cultiu es veu esperonat per un imaginari cultural que deshumanitza i objectualitza les dones, cosificació que s'agreuja per a totes aquelles dones racialitzades, migrades, trans, empobrides..., privades de reconeixement social i, en molts casos, també dels drets de ciutadania més bàsics. Aquesta visió de les dones com a ésser utilitzables, substituïbles, violables i eliminables, si s'escau, s'assenta en un procés necropolític de despersonalització i deshumanització o, en paraules de Judith Butler (2006:60), de «desrealització»:

«(...) a nivel del discurso, ciertas vidas no son consideradas como vidas -vidas que no pueden ser humanizadas, que no encajan dentro del marco dominante de lo humano-. Su deshumanización ocurre primero a este nivel, de donde brota entonces una violencia física que en algún sentido es portadora del mensaje de deshumanización que ya está funcionando en la cultura».

Cal, però, afegir que tant el propi acte de violència física i directa que constitueix el feminicidi com tot el marc sociopolític, econòmic i cultural que el propicia, operen com un dispositiu de control sobre els cossos i les vides de les dones. La funció retòrica i expressiva del feminicidi (Segato, 2013) i de la violència sexual que l'acompanya tantes vegades; l'amenaça del dany i de ser «susceptibles de violència» (Butler, 2006:46); el «terror reticular y teledirigido, que se transfiere de los cuerpos violentados y asesinados hasta los cuerpos de quienes no han sufrido aún dicha violencia» (Valencia, 2010:105) o, en paraules de Nerea Barjola (2018), «la disciplina del terror sexual» que s'implementa a través del relat hegemònic...; tot aquest entramat conforma un mecanisme discursiu i un imaginari que, com sosté la mateixa Segato, exerceix una «funció d'exemplaritat» (2013:29) i de dominació i coerció sobre les dones, arreu.

2. Fenomen global, múltiples contextos

Certament, la internacionalització² tant del fenomen -especialment del feminicidi sexual sistèmic caracteritzat per la desaparició forçada i la tortura sexual- com de la lluita social de mares i activistes contra els feminicidis a Ciudad Juárez, i a tot Mèxic, va fer que la violència extrema contra les dones al país nord-americà es convertís en paradigma³ d'un assumpte molt més complex i transnacional del que una mirada occidentalitzada i neocolonial ens

---

² L'any 2009, la Cort Interamericana de Drets Humans (CoIDH) va contribuir a la universalització del fenomen mitjançant la seva sentència sobre el cas González i altres (“Campo Algodonero”) vs. Mèxic. Per a una anàlisi detallada de la sentència Campo Algodonero recomanem consultar el següent text: MEDINA ROSAS, Andrea (2012). «Fin al feminicidio en México. Reflexiones a partir de la sentencia de Campo Algodonero», en MUGARIK GABE ONG. *Violencias machistas y estrategias para enfrentarlas*. Euskadi: Mugarik Gabe/Emakunde.

³ Tal com vaig descriure a l'article «Campos de cruces rosas. El feminicidio en México como paradigma global», Juárez és un lloc paradigmàtic «de la globalització econòmica i del neoliberalisme més ferotge i depredador» (Herrera Sánchez, 2015:18).

ha permès admetre durant dècades -també a dins del propi moviment feminista europeu-: «Las mujeres de Ciudad Juárez al mostrarnos lo que ellas vivían, nos han abierto los ojos, y con sorpresa, nos hemos dado cuenta que en muchas otras ciudades y países también existe violencia feminicida» (Medina Rosas, 2012:87).

Cal doncs, reconèixer i analitzar les especificitats contextuals de cada país, estat o regió, tot desvetllant alhora les causes estructurals comunes que obstaculitzen la feina contra la violència masclista i un potencial horitzó d'erradicació dels crims d'odi per raó de gènere.

En aquest sentit, posar sobre la taula algunes dades ens pot ajudar a establir la magnitud del fenomen malgrat el ball de xifres i la manca d'estandarització dels registres a escala macro.

Fa gairebé 10 anys, l'Small Arms Survey, programa de recerca associat del Graduate Institute of International and Development Studies (IHEID) de Ginebra, va elaborar un informe monogràfic amb el títol «Femicide: a global problem» on se sostenia que unes 66.000 dones a l'any eren víctimes de feminicidis.

Un dels informes globals més recents amb els que comptem és el «Global Study on Homicide 2019» de l'Oficina de les Nacions Unides contra la Droga i el Delicte (UNODC), malgrat que les dades emprades són de l'any 2017.

Segons aquest informe, aquell any, 87.000 dones a tot el món van ser assassinades intencionalment, unes 50.000 per les parelles o altres homes de la seva família (més del 50%; una mitjana d'unies 137 dones assassinades

cada dia només tenint en compte els crims comesos per agressors en el seu entorn més íntim).

D'altra banda, l'informe regional «La pandemia en la sombra: femicidios o feminicidios ocurridos en 2020 en América Latina y el Caribe» (2021) publicat per l'Observatorio de Igualdad de Género de América Latina y el Caribe, i on es recullen les següents dades:

«En 2021, el Observatorio recibió información acerca de los femicidios registrados en 26 países, de América Latina y el Caribe durante todo 2020. En América Latina, las tres tasas más elevadas de feminicidio se registran en Honduras (4,7 por cada 100.000 mujeres), la República Dominicana (2,4 por cada 100.000 mujeres) y El Salvador (2,1 por cada 100.000 mujeres). No obstante, en los tres países se observa una disminución de esta cifra con respecto al año anterior, particularmente en Honduras (6,1 por cada 100.000 mujeres en 2019) y El Salvador (3,3 por cada 100.000 mujeres en 2019). Esta reducción es algo menos pronunciada en la República Dominicana (2,7 por cada 100.000 mujeres en 2019)».

El mateix informe explica categòricament que «si bé la violència feminicida s'expressa amb més intensitat durant les edats reproductives de les dones, en realitat és present durant tot el seu cicle de vida» (2021).

Però lluny de caure en estigmatitzacions, cal matissar que l'absència de legislació que incorpori el tipus penal de feminicidi en la major part dels països del món, incloent Europa i els Estats Units, fa que els seus registres en quant a crims masculistes comesos per homes que no haguessin tingut una relació

afectiva de parella amb la víctima pateixin d'una gran manca d'integralitat i, per tant, no siguin del tot rigorosos.

Fem aquest aclariment per tal de neutralitzar l'estereotip neocolonialista i occidentalista que situa el femicidi com un fenomen circumscrit als països del Sud global, identificant femicidi i alteritat i exotitzant un concepte que suposa una eina essencial en la lluita contra les violències masculines i que no pot quedar limitat a un determinat context.

«Concebir el femicidio bajo una asociación exclusiva con Ciudad Juárez y a su vez, como fenómeno ajeno a una base socio-cultural, tiene repercusiones significativas para dimensionar la magnitud de la violencia hacia las mujeres. Limita en primer lugar la presencia de la denominada violencia extrema, a un territorio único, cuyas características económicas, industriales y conflictivas, se asumen como propias de dicha frontera e imprescindibles para que se produzca. Mientras que, por otra parte, enfatiza la violencia extrema, como acontecimiento inexplicable, enigmático, espontáneo, desvinculado de la cotidianidad en la vida de las mujeres víctimas y de la sociedad en la que se encuentran inmersos» (Corral Soto, 2011:124).

La universalitat de la violència femicida és, per tant, evident, malgrat sigui sempre necessari remarcar el seu caràcter polimorf (Radford i Russell, 1992:7), que es donen diferents formes d'expressió d'aquesta violència i que aquestes venen determinades per múltiples factors (culturals, sociopolítics, econòmics, ambientals, religiosos...) que conformen el brou de cultiu que esdevé, al seu torn, en un *continuum* de violències contra les dones.

3. El *continuum* de la violència femicida: tot femicidi és polític?

Tal com s'explicava a l'epígraf introductori del present article, el constructe cultural de la por vers la violència feminicida inscrit sobre els cossos de les dones (Segato, 2013) contribueix a la limitació de la nostra llibertat en tant que potencials víctimes i/o supervivents. També les biografies de familiars i totes aquelles persones properes a una víctima o supervivent de feminicidi queden determinades per la violència. És en aquest sentit que podem parlar d'un *continuum* de la violència feminicida, generalitzat i normalitzat, que va més enllà de les víctimes i que transcendeix el dol personal per transformar-lo en una qüestió comunitària i política.

Hi ha una reflexió que es dóna des de fa alguns anys dins la teoria i la lluita social contra la violència feminicida: podem distingir una tipologia específica de «feminicidi polític» o tot feminicidi és polític?⁴ La resposta, per descomptat, no està tancada ni exempta de matisos.

Al Consejo Cívico de Organizaciones Populares e Indígenas de Honduras, després de l'assassinat de l'activista lenca Berta Cáceres el març de 2016, es va començar a emprar el concepte de «feminicidi polític». Un parell d'anys més tard arribaria també l'assassinat de Marielle Franco a Rio de Janeiro. Des d'aleshores -i també abans-, en molts països de l'Amèrica Llatina⁵, així com en altres indrets del planeta, s'han succeït els crims contra defensores de la terra i

---

⁴ Considero pertinent compartir aquí aquesta reflexió aportada per Adilia de las Mercedes, investigadora sobre el feminicidi i la violència sexual en escenaris de conflicte, durant el curs «Feminicidio: ante el desafío de la memoria y la verdad» organitzat a La Casa Encendida (Madrid) per l'Asociación de Mujeres de Guatemala al març de 2019 i on jo mateix impartia classe.

⁵ Només a Mesoamèrica, segons dades recollides per la Iniciativa Mesoamericana de Mujeres Defensoras de Derechos Humanos, entre el 2016 i el 2019, s'enregistraren un total de 7141 agressions, el 25% de les quals anaven dirigides contra defensores de la terra i el territori. Gairebé el 50% d'aquestes agressions van tenir lloc a Honduras. La meitat de les agressions perpetrades el 2019 i el 2020 van ser realitzades per agents estatals i una altre 30% per empreses.

dels drets humans; dones assassinades pel seu rol d'activistes polítiques, però també per subvertir el mandat de gènere subjacent que continua relegant les dones a l'àmbit privat i que, amb mitjans més o menys violents segons la lluita social que duguin a terme i els poders als quals s'enfrontin (crim organitzat, narcotràfic, apropiació i explotació del territori i dels recursos naturals per part d'empreses transnacionals, violència institucional, terrorisme d'Estat, corrupció, negació dels drets sexuals i reproductius...), les continua intentant expulsar de l'àgora pública.

L'exercici de la seva agència política continua considerant-se una transgressió dels rols de gènere delimitats pel sistema patriarcat i un atemptat contra l'*status quo*, especialment quan aquest activisme i lideratge és exercit per dones empobrides i racialitzades que qüestionen el discurs neoliberal hegemònic, depredador de vides i ecosistemes, i promouen polítiques actives i models alternatius d'organització social des de l'ètica de la cura, els feminismes, l'ecologisme i l'anticapitalisme.

Per tant, si ben és cert que tot feminicidi és polític pel seu caràcter performatiu dins el *contínuum* de violències masclistes que travessa la vida de les dones i que s'exacerba en contextos d'alta violència estructural i amb l'entrecreument de diferents eixos de discriminació i que, tal com sosté Berlanga Gayón (2015:14), «els marcs epistemològics des d'on concebem la vida són polítics», també és innegable que cal reflexionar i enunciar l'especificitat d'aquells feminicidis que estan estretament relacionats amb l'activitat pública i política - més enllà de filiacions de partit, és clar- d'algunes víctimes.

A la seva coneguda obra, *Caliban i la bruixa. Dones, cos i acumulació primitiva*, Silvia Federici (2010:233) afirma que la caça de bruixes a Europa i també als països colonitzats, «fue un ataque a la resistencia que las mujeres opusieron a la difusión de las relaciones capitalistas y al poder que habían obtenido en virtud de su sexualidad, su control sobre la reproducción y su capacidad de curar». Un paral·lelisme similar podem establir avui dia respecte a la persecució i els feminicidis de les defensores com a forma d'advertiment i coacció pel que fa a la capacitat de resistència i acció política de les dones en l'espai públic.

4. Sobre violència feminicida i refugi

Arribades a aquest punt de la reflexió, és important recuperar el sentit de la paraula «polític» per parlar no tan sols del propi acte de violència, sinó del seu caràcter polític en quant a la seva definició o categorització vinculada al dret a sol·licitar asil i obtenir protecció per motius de gènere.

L'estudi de la relació entre feminicidi, desplaçament forçat i demandes d'asil continua sent un terreny ple de mancances, dades incomplertes, buits i biaixos. Així ho confirmava recentment Ana Rojas, investigadora especialitzada en dret internacional públic i dret de la Unió Europea, en un reportatge publicat a la revista feminista *Pikara Magazine* l'octubre de 2021:

«La historia de las mujeres que huyen de su país de origen no siempre se corresponde directamente con el imaginario colectivo ni la categoría legal de asilado. Existen multitud de situaciones y dinámicas atravesadas por el género que no son reconocidas por los instrumentos de protección internacional ni en la Convención de Ginebra de 1951 sobre el Estatuto de los Refugiados.

Hablamos de situaciones únicas que afectan a las mujeres de una manera concreta por el hecho de serlo.

En el Estado español, solo se concedieron un cinco por ciento de resoluciones de protección internacional favorables en 2020. Del total de solicitudes de protección internacional efectuadas en 2021, únicamente el 32,34 por ciento del total fueron realizadas por mujeres».

No podem perdre de vista, però, que tal com ja s'ha explicat en aquest mateix text, el poder disciplinador dels crims d'odi per raó de gènere i la seva amenaça fan que milers de supervivents i/o familiars de víctimes fugin buscant refugi, dins i fora dels seus Estats –com pot ser el cas, per exemple, de Norma Andrade i moltes altres mares i germanes de dones assassinades a Mèxic–, i que no cal tenir una exposició pública com a activista per a que tant l'amenaça com el dret a rebre protecció es facin efectius.

La constrictiva concepció que el dret internacional i les (necro)polítiques migratòries contemplen respecte a la figura de les persones refugiades i demandants d'asil tenen encara molt a veure amb la invisibilitat del *contínuum* de la violència masclista més enllà de contextos de guerra, és a dir, en contextos d'alta violència no bèl·lics i, fins i tot, en situació de pau, perquè tal com sosté l'antropòloga Rita Segato, «és la pedagogia de la masculinitat el que fa possible la guerra i sense una pau de gènere no hi podrà haver cap pau veritable» (2016: 23).

Així mateix, la violència i el racisme institucional dels suposats països d'acollida i el laberint de traves burocràtiques i administratives que les persones

desplaçades (dones cis, persones LGTBIQ+ o dissidents de gènere...) es troben en sol·licitat l'asil, agreugen la situació de vulnerabilitat i de precarització de la vida.

5. Reflexions finals

Davant la reproducció i l'increment de la violència contra les dones i el caràcter global del feminicidi, les accions i les polítiques orientades a la seva eradicació han de ser també transnacionals i g-locales⁶, és a dir, que «es pensin de forma global i s'executin de forma localitzada» (Valencia, 2010:204).

La fi de la violència feminicida requereix un canvi de paradigma que abasti allò cultural –especialment el llenguatge i les representacions de la violència contra les dones– que apuntalen la violència simbòlica contra les dones, però també, i sense dilació, respecte altres àmbits como l'economia, la política, l'educació, la cura o la salut, entre d'altres. Un canvi de paradigma on, com molt bé descriu Susana L. Báez Ayala (2005:126), el cos femení deixi de ser *per a i dels* altres i es recuperi *per a si mateix, per a la vida*.

Si, tal com s'ha pretès transmetre en aquest escrit, el feminicidi s'ha de concebre com la «culminació d'una situació caracteritzada per la violació reiterada i sistemàtica dels drets humans de les dones» (Lagarde, 2006:21) i, per tant, com un problema de justícia global de primer ordre, col·lectiu i públic, la garantia del dret a una vida digna i lliure de violència per a dones, nenes i persones amb identitats sexuals i de gènere diverses ha de convertir-se en una preocupació política central i transversal, també en matèria de refugi i

---

⁶ HERRERA SÁNCHEZ, Sonia, «Feminicidio global, resistencias g-locales e interseccionales», *United Explanations*, 3 d' abril de 2015.

desplaçament forçat on la tendència a la invisibilització i deshumanització dels subjectes es veu empitjorada per la pròpia situació de trànsit.

Tot això requereix de canvis legislatius estructurals, per descomptat, però també de pressió social, de recursos humans i pressupostos, de formació, d'informació veraç i de qualitat sobre el fet migratori, de pedagogia feminista, de teixir interseccionalitat entre els diferents moviments socials a nivell internacional... La tasca és ingent, sens dubte, però també ineludible.

Bibliografia

BÁEZ AYALA, Susana Leticia (2005). «Re/presentación en el discurso poético de la frontera, el desierto y el cuerpo femenino (2001-2004)», *Nósis. Revista de Ciencias Sociales y Humanidades*, vol. 15, n. 28: 105- 127.

BERLANGA GAYÓN, Mariana (2015). «Feminicidio: el valor del cuerpo de las mujeres en el contexto latinoamericano actual» [en línea], *Pelícano*, n. 1: 6-18. Disponible a: <<http://pelicano.ucc.edu.ar/ojs/index.php/pel/article/view/18/11>>

BUTLER, Judith (2006). *Vida precaria. El poder del duelo y la violencia*. Buenos Aires: Paidós.

CHÁVEZ Brittany; DIFARNECIO, Doris (2014). «Decolonizando acciones públicas contra el feminicidio con cuerpos disidentes: el performance y la plataforma arte acción en Chiapas, México», *Calle 14: Revista de investigación en el campo del arte*, vol. 9, n. 14: 30-43.

CORRAL SOTO, Sofía (2011). «Ciudad Juárez: La imagen del feminicidio en el cine» a HIDALGO, David; CUBAS, Noemí; y MARTÍNEZ QUINTEIRO, María

Esther (coords.). *Mujeres en la historia, el arte y el cine: discursos de género, variantes de contenidos y soportes, de la palabra al audiovisual*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.

CPAL/OBSERVATORIO DE IGUALDAD DE GÉNERO DE AMÉRICA LATINA Y EL CARIBE (2021). «La pandemia en la sombra: femicidios o feminicidios ocurridos en 2020 en América Latina y el Caribe». Disponible a:

<<https://oig.cepal.org/es/documentos/la-pandemia-la-sombra-femicidios-o-femicidios-ocurridos-2020-america-latina-caribe>>

FEDERICI, Silvia (2010). *Calibán y la bruja*. Madrid: Traficantes de Sueños.

INICIATIVA MESOAMERICANA DE MUJERES DEFENSORAS DE DERECHOS HUMANOS (IM-DEFENSORAS) (2021). «Tendencia en defensoras de tierra, territorio y justicia». Disponible a: <<https://im-defensoras.org/2021/08/informe-tendencia-en-defensoras-de-tierra-territorio-y-justicia/>>

LAGARDE, Marcela (2006). «Introducción. Por la vida y la libertad de las mujeres. Fin al feminicidio», a RUSSELL, Diana E. H.; HARMES, Roberta A. (eds.). *Feminicidio: una perspectiva global*. México: Centro de Investigaciones Interdisciplinarias en Ciencias y Humanidades de la Universidad Nacional Autónoma de México.

MEDINA ROSAS, Andrea (2012). «Fin al feminicidio en México. Reflexiones a partir de la sentencia de Campo Algodonero», a MUGARIK GABE ONG. *Violencias machistas y estrategias para enfrentarlas*. Euskadi: Mugarik Gabe/Emakunde.

OFICINA DE LAS NACIONES UNIDAS CONTRA LA DROGA Y EL DELITO

(2019). «Global Study on Homicide 2019». Disponible a:

<https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/gsh/Booklet_5.pdf>

RADFORD, Jill; RUSSELL, Diana EH (1992). *Femicide: The Politics of Woman Killing*. New York: Twayne Publishers.

ROJAS, Ana (2021). «Las mujeres huimos por causas que ni siquiera están aún contempladas en el derecho internacional», *Pikara Magazine*. Disponible a:

<<https://www.pikaramagazine.com/2021/10/las-mujeres-huimos-por-causas-que-ni-siquiera-estan-aun-contempladas-en-el-derecho-internacional/>>

SMALL ARMS SURVEY (2012). «Femicide: A Global Problem». Disponible a:

<http://www.smallarmssurvey.org/fileadmin/docs/H-Research_Notes/SAS-Research-Note-14.pdf>

SEGATO, Rita Laura (2016). *La guerra contra las mujeres*. Madrid: Traficantes de Sueños.

SEGATO, Rita Laura (2013). *La escritura en el cuerpo de las mujeres asesinadas en Ciudad Juárez*. Buenos Aires: Tinta Limón.

VALENCIA, Sayak (2010). *Capitalismo gore*. Barcelona: Ed. Melusina.

VERITE, Celia Cheyenne (2015). «México, tierra donde se cultiva el feminicidio», *Entretextos*, n. 20: 1-7. Disponible a:

<<http://entretextos.leon.uia.mx/num/20/PDF/ENT20-1.pdf>>

